

Νέες αναγνώσεις και ερμηνείες σε δύο επιγραφές από την Αμβρακία

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας
varvara.papadopoulou@gmail.com

Βασιλική Γαλάνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας
vasilika.galani@gmail.com

ABSTRACT

This article presents two inscriptions from Ambracia, a colony of Corinth, which was founded at the exact same location where the modern city of Arta extends today. The latest study of these published inscriptions leads to different hypotheses as to their type (funeral or votive), providing evidence for the personal names and the citizens of the ancient city.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου στάθηκε η συγκεντρωτική μελέτη που πραγματοποιήσαμε κατά τα έτη 2015–2023, με θέμα τα ανθρωπωνύμια της Αμβρακίας, η οποία πρόκειται σύντομα να εκδοθεί.¹ Κατά τη διαδικασία συγκέντρωσης του πλούσιου επιγραφικού υλικού, χρειάστηκε αρκετές φορές να ελέγξουμε ξανά ή και να αναθεωρήσουμε ακόμα παλαιότερες αναγνώσεις κάποιων επιγραφών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, για τα οποία έχουν προταθεί διαφορετικές αναγνώσεις αλλά και ταυτίσεις, αποτελούν δύο επιγραφές, οι AMA 37 (Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας) και AMA 2918, που βρέθηκαν αμφότερες στην Άρτα, τη θέση της οποίας κατείχε στην αρχαιότητα η σημαντική κορινθιακή αποικία, Αμβρακία.²

1 Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

2 Γενικά για την Αμβρακία, τα μνημεία της, τα ευρήματά της και τις ανασκαφικές έρευνες, βλ. ετήσιες αναφορές του Αρχαιολογικού Δελτίου· επίσης, Τζουβάρα-Σούλη 1992· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 2017, 2020· Καπώνης 2020· Αγγέλη 2021, με εκτενή βιβλιογραφία.

Η ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗΛΗ AMA 37

Η στήλη με αριθμό ευρετηρίου AMA 37³ εντοπίστηκε σε ιδιωτικό κτήμα στην περιοχή που βρίσκεται το ιστορικό Γεφύρι της Άρτας, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον χρόνο ή τις συνθήκες εύρεσης (Εικ. 1). Δεν αποτελεί όμως το μοναδικό δείγμα επιγραφής που εντοπίστηκε κοντά στην περιοχή του Γεφυριού, καθώς αρκετές επιγραφές έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του Αράχθου, ακόμα και μέσα στη σημερινή κοίτη του.⁴

Η στήλη AMA 37 έχει πεσσοειδές σχήμα και είναι κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο. Σώζεται ελλιπής ως προς το κατώτερο τμήμα της και στη δεξιά πλευρά είναι αποκεκρουμένη. Οι σωζόμενες διαστάσεις της υπολογίζονται σε 0,43 μ. ύψος, 0,25 μ. πλάτος και 0,17 μ. πάχος. Χρονολογείται στα τέλη του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Στην πρόσθια επιφάνεια σώζει κεφαλαιογράμματα επιγραφή σε 13 στίχους:

«Ἀγέλαος / Πυρρία / πρύτανις / καὶ συμπρυτάνι[ες] / Ἑστία / Δί Πρυτάνε[ι] / Ἀφροδίται /
Ἀπόλλωνι / Ἀρτέμιτι / Ἀγαθίων / Νικία / Μενέλαο[ς] / Χαιρέ[α]»

Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή που αφορά στο κοινό ανάθημα του πρυτάνεως της Αμβρακίας Ἀγελάου, υιού του Πυρρία, και των συμπρυτάνεων, προς τις θεότητες Ἑστία, Δία Πρύτανι, Ἀφροδίτη, Ἀπόλλωνα και Ἀρτέμη.⁵

Σύμφωνα με την Τζουβάρα-Σούλη,⁶ η στήλη είναι αναθηματική, αλλά αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως επιτύμβια. Την άποψή της υποστηρίζει θεωρώντας ότι οι τέσσερις τελευταίοι στίχοι (10–13) έχουν μεγαλύτερο ύψος από τους στίχους 1–9 και το σχήμα των γραμμάτων τους είναι διαφορετικό, χωρίς να απέχει πολύ από τη μορφή των τελευταίων ονομάτων που προστέθηκαν και αναφέρονται σε ονόματα νεκρών. Ο χαρακτηρισμός της επιγραφής ως επιτύμβιας είναι επηρεασμένος από την παρουσία στον τελευταίο στίχο 13 της τυπικής για τις επιτύμβιες στήλες επίκλησης «χαίρε».

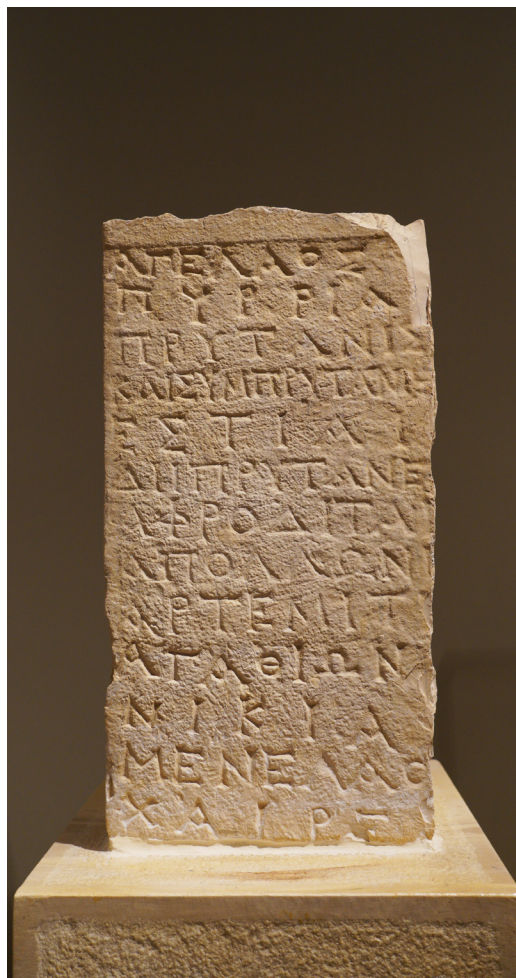
3 SEG 42, 543· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 19, 144–45, υποσ. 148· 1992, 162, 165, εικ. 75· 2008, 153–54· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 92· (επιμ.), υπό έκδ.: σήμερα, στη μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας.

4 Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται: α) Αναθηματική στήλη των πρυτάνεων και συμπρυτάνεων της Αμβρακίας, οι οποίοι αφιέρωσαν κοινό ανάθημα στους θεούς Δία και Ἑστία: «Ἐπί... Α... / Φίλιππος [πρύτανις] καὶ συμπρυτάνιε[ς] Ἑστία, Δί / Κάλλων Νικοσθένης, / Σιλανός Παύσωνος, / Θράσων Κλεομήδεος, / Νίκαρχος Λεοντίσκου, / Λύκος μάντις». Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 24. Τσοῦτσινος 1963, 25–6, 125· 1964, 172–73· Hammond 1967, 611· Cabanes 1976, 548, αρ. 19· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85, υποσ. 575· 1992, 181–82· Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ. β) Αναθηματική στήλη (α' μισό 2ου αι. π.Χ.): «Νικάνδρο[ς] / Σόλωνος / ἀμφιπολεύσας / Ἀρτέμιτι / Πασικράται»· βρέθηκε κοντά στην όχθη του Αράχθου και μέσω αυτής μαρτυρείται η λατρεία της Ἀρτέμιδος Πασικράτας στην Αμβρακία. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 26. Δραγούμης 1910, 397–98· Ρωμαίος 1916, Παράρτημα, 52–3· Hammond 1967, 810· Τζουβάρα-Σούλη 1979, 20· 1992, 162. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

Σε μικρή απόσταση από τη Γέφυρα, στο ύψος του Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας, οι ανασκαφικές έρευνες στην κοίτη του Αράχθου έχουν φέρει στο φως εντυπωσιακά αρχαία ταφικά μνημεία και επιτύμβιες στήλες με ονόματα Αμβρακιωτών και άλλων κατοίκων της Αμβρακίας, όπως α) «Θεοδότα / Σώτωνος / Θυρρεία». Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 6172· β) «Μιμναιο[---]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11710· γ) «Σωσικράτης/Σωσιστράτου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11716· δ) «Σπινθάκα/Σωσιστράτου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11723· ε) «Ἐρύμανδρος / Γαλίφρου», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 11804· στ) «Λα[----] / Μυρτι[----]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 12025· ζ) «Πυρ(ρ)ίτα[---]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 12732· η) «[Κ] αλλικρίτα», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 13073· θ) «Ἀνθεμα Φιλοβώτα / Φρίκος Φιλοβώτα / Ἀγγειάτας», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 13188, υπό έκδ. Στους ορθοστάτες ενός από τους δόμους του ταφικού μνημείου που αποκαλύφθηκε στην κοίτη του Αράχθου (3ος–2ος αι. π.Χ.), διακρίνεται η επιγραφή «Σωκράτες του Σωστράτου Σωστράτου του», βλ. Μερκούρη 2014, 1714–1715. Για τις εν λόγω επιγραφές και τα ανθρωπωνύμια που φέρουν, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.) 2015, 88–111 (Β.Ν. Παπαδοπούλου)· Παπαδοπούλου, υπό έκδ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με εκτενή βιβλιογραφία· Παπαδοπούλου, Νούτσος, Παπαλέξης, υπό έκδ.

5 Για τα ονόματα της επιγραφής, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., λήμματα Ἀγέλαος, Πυρρίας, Ἀγαθίων, Νικίας, Μενέλαος, Χαιρέας· για τη λατρεία στην Αμβρακία, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979· 1992, 133–201· 2008.

6 Τζουβάρα-Σούλη 1992, 165, πίν. 75.

Εικ. 1. Ενεπίγραφη στήλη AMA 37. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας).

Η νεώτερη ανάγνωση

Μια προσεκτικότερη ματιά στο λίθο, ωστόσο, μας αναγκάζει να απομακρυνθούμε από την ταύτιση του τελευταίου στίχου με την επίκληση «χαίρε». Στο κάτω δεξί τμήμα της, η στήλη είναι θραυσμένη· επομένως, ο τελευταίος χαρακτήρας του τελευταίου στίχου διατηρείται τμηματικά, μπορεί όμως να αναγνωρισθεί. Πρόκειται για το γράμμα Α, από το οποίο είναι ορατή στο σημείο θραύσης του λίθου η αριστερή λοξή κεραία του μετά το Ε. Συνεπώς, στον τελευταίο στίχο μπορεί με ασφάλεια να αποκλεισθεί η ταύτιση της επίκλησης «χαίρε» και να αναγνωρισθεί το όνομα Χαιρέ[α]. Στην περίπτωση αυτή, το όνομα αποδίδεται σε γενική πτώση και αποτελεί πατρώνυμο του Μενελάου (στίχος 12), ενός εκ των αναθετών συνπρυτάνεων της Αμβρακίας.

Το ανθρωπωνύμιο Χαιρέας⁷ δεν είναι άγνωστο στην Αμβρακία. Τεκμαίρεται ως όνομα επώνυμου άρχοντα από χάλκινα νομίσματα της πόλης των ελληνιστικών χρόνων, που ανήκουν στον τύπο με κεφαλή Διός προς τα δεξιά (εμπροσθότυπος) και βηματίζοντα προς τα δεξιά γρύπα (οπισθότυπος), ενώ κάτω από τη γραμμή εδάφους, στο έξεργο, αναγράφεται το όνομα του επώνυμου άρχοντα και τα αρχικά της πόλης AMBP.⁸ Με το όνομα αυτό είναι επίσης γνωστός ένας από τους 24 εκπροσώπους της πόλης, ο υιός του Αίσωπίδα, που μνημονεύεται στη συνθήκη καθορισμού των ορίων μεταξύ της Αμβρακίας και της γειτονικής πόλης Χαράδρου. Η αετωματική στήλη AMA 3083, στην οποία είναι χαραγμένο το κείμενο της συνθήκης, εντοπίστηκε στο

⁷ Για το όνομα και τη χρήση του, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., λήμμα *Χαιρέας*, με βιβλιογραφία.

⁸ Για το νομισματικό τύπο και τα ονόματα των επωνύμων αρχόντων της Αμβρακίας που απαντούν σε νομίσματα, βλ. Leschhorn 2013, 159–70· Παπαδημητρίου 2013, 325–43.

Ναό του Απόλλωνα της Αμβρακίας. Η συνθήκη χρονολογείται στους αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ηπείρου χρόνους και προσφέρει σημαντικές γεωγραφικές, χρονολογικές, τοπογραφικές και πολιτικές πληροφορίες για τη ζωή των ηπειρωτικών πόλεων στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου (μετά το 167 π.Χ.).⁹ Τέλος, το όνομα Χαιρέας απαντά ως πατρώνυμο νεκρού σε επιτύμβια στήλη που εντοπίστηκε στη Δυτική Νεκρόπολη της Αμβρακίας.¹⁰

Εκτός από τα παραπάνω, η επιγραφή περιλαμβάνει τα στοιχεία εκείνα που την καθιστούν αναθηματική, δηλαδή τους αναθέτες και τις θεότητες, στις οποίες αφιερώνεται το ανάθημα, στοιχεία που με ασφάλεια μας απομακρύνουν από το χαρακτηρισμό της ως επιτύμβιας. Ειδικότερα, στην αρχή του κειμένου αναφέρονται ο βασικός αναθέτης με την ιδιότητά του (*Ἀγέλαος / Πυρρία / πρύτανις*) και η ιδιότητα των συναναθετών (*καὶ συμπρυτάνι[ες]*). Ακολουθούν τα ονόματα των θεοτήτων σε δοτική πτώση (*Ἑστία / Δί Πρυτάνε[ι] / Ἀφροδίται / Ἀπόλλωνι / Ἀρτέμιτι*) και στο τέλος αναλυτικά ο κατάλογος με τα ονόματα των συναναθετών σε ονομαστική πτώση, συνοδευόμενα από το πατρώνυμό τους σε γενική (*Ἀγαθίων / Νικία / Μενέλαος[ς] / Χαιρέ[α]*). Η δομή αυτή, δηλαδή τα ονόματα των θεοτήτων να προηγούνται του αναλυτικού καταλόγου των αναθετών, δεν είναι ασυνήθιστη για την Αμβρακία και από την πόλη προέρχονται αρκετά παραδείγματα που το επιβεβαιώνουν.¹¹

Λαμβάνοντας υπ' όψιν όλα τα παραπάνω, η ανάγνωση που προκρίνεται εδώ ερμηνεύει την ομοιότητα των γραμμάτων που σημειώνεται και από την Τζουβάρα-Σούλη, ξεπερνά το ζήτημα που δημιουργεί η συμπλήρωση μιας επιτύμβιας επιγραφής στην ίδια πλευρά με μια προγενέστερη αναθηματική και προσθέτει, ως εκ τούτου, δύο επώνυμους συμπρυτάνεις, στους αξιωματούχους¹² της Αμβρακίας, τον Ἀγαθίωνα, υιό του Νικία, και τον Μενέλαο, υιό του Χαιρέα.

Η ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΗΛΗ ΑΜΑ 2918

Το 1984, στα απορριφθέντα υλικά από τις παράνομες εκσκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε ιδιωτικό οικόπεδο στην πόλη της Άρτας,¹³ περισυνελέγη η ενεπίγραφη στήλη ΑΜΑ 2918 (Εικ. 2). Πρόκειται για τμηματικά σωζόμενη στήλη από ασβεστόλιθο, θραυσμένη στο κάτω τμήμα της. Επιστράφεται από οριζόντιο κυματοφόρο γείσο και διακοσμείται στο άνω τμήμα της όψης με δύο αντίρροπους κλάδους δρυός. Στην πάνω στενή πλευρά σώζονται δύο ορθογώνιοι τόρμοι για τη στερέωση επίστεψης ή κάποιου αφιερώματος. Στις πλάγιες και στην κύρια όψη διαμορφώνεται περιτένεια. Στο πεδίο, το άνω αριστερό τμήμα του οποίου είναι ιδιαίτερα φθαρμένο, αναγράφονται ονόματα προσώπων σε ονομαστική. Τα ονόματα συνοδεύονται από το πατρώνυμο σε γενική πτώση και στοιχίζονται σε στίχους, 16 ή 17 τον αριθμό.

9 Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 3083. Το κείμενο της συνθήκης είχε κατατεθεί σε λίθινες στήλες στα κύρια ιερά της Αμβρακίας και της Χαράδρου και σε δύο πανελλήνια ιερά, του Ολυμπίου Διός στην Ολυμπία και του Κερδώου Απόλλωνος στη Λάρισα· Βοκοτοπούλου 1977, 145· Ανδρέου Η. 1978, 179, πίν. 66 β–γ· Ανδρέου Ι. 1996–1997, 141–72, πίν. 47–49· Cabanes 1985, 753–57. Cabanes και Ανδρέου 1985, 499–44· Τζουβάρα-Σούλη 1992, 43 κ.ε.· Καρατζήνη 1994, 289–304. SEG 35, 665A· SEG 35, 1845· SEG 44, 462· SEG 47, 797· SEG 49, 635. 10. Για τα ονόματα που διατηρούνται στη συνθήκη, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με βιβλιογραφία.

10 Αδημοσίευτη επιτύμβια στήλη με αρ. ευρ. ΑΜΑ 10587. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

11 Σε δύο επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων από το Πρυτανείο της πόλης αναφέρονται αρχικά οι βασικοί αναθέτες (*στρατηγοί*) και ο χρονικός προσδιορισμός της ανάθεσης (*ἐπὶ Εὐάλκου, ἐπὶ Σατύρου*), μεσολαβούν τα ονόματα των θεοτήτων σε δοτική πτώση (*Ἑστία / Δί / Ἀφροδίται*) και ακολουθεί ο κατάλογος με τα ονόματα των υπολοίπων αναθετών, των στρατηγών αλλά και άλλων, όπως οι *οἰνοχόοι* και ο *ἄοζος*. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο 5079 και 3087. Catling 1986–1987, 28· Καρατζήνη 1987, 315–17· Τζουβάρα-Σούλη 1992, 51· Baldassarra 2010, 344–47, T1–T2, εικ. 1, 2· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2023, 42–3· Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ. Σε δύο ακόμα αναθηματικές επιγραφές από την Αμβρακία, που αφορούν στο ανάθημα των πρυτάνεων και των συμπρυτάνεων της πόλης, απαντά η ίδια δομή, με τα ονόματα των αποδεκτών της ανάθεσης να δηλώνονται μετά τον επικεφαλής των πρυτάνεων και πριν από τον κατάλογο των συναναθετών. Βλ. παραπάνω, υποσ. 4α. Επίσης, Τζουβάρα-Σούλη 2008, 153, με βιβλιογραφία· Παπαδοπούλου (επιμ.) 2023, 42–3. Αντίστοιχη δομή απαντά και σε άλλες περιοχές. Πρβλ. IG IX 1³, 252: επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. από το Θύρρειον, που αφορά στην ανάθεση κοινού αναθήματος στην Αφροδίτη από μέλη σωματείου.

12 Για τους αξιωματούχους της Αμβρακίας, όπως τους γνωρίζουμε μέσα από τις επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες, καθώς και τις γραμματειακές πηγές, βλ. Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ., με βιβλιογραφία.

13 Αυθαίρετες εργασίες που έγιναν στο οικόπεδο Θ. Σκληβανίτη επί των οδών Τζαβέλλα και Φιλελλήνων, βλ. Ανδρέου 1984, 183–84, 190, πίν. 77γ· σήμερα, η στήλη εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας.

Εικ. 2. Ενεπίγραφη στήλη AMA 2918. Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας).

Οι εκδοχές ανάγνωσης και το ζήτημα της ταύτισης του είδους της επιγραφής

Το 2007, η επιγραφή εκδόθηκε από τους αρχαιολόγους Ηλία και Ιωάννα Ανδρέου, οι οποίοι τη χαρακτήρισαν ως επιτάφια.¹⁴ Οι ίδιοι ερμήνευσαν τα αναγραφόμενα ονόματα ως κατάλογο ονομάτων Αμβρακιωτών που βρήκαν κοινό θάνατο σε μάχη εντός ή εκτός του ελλαδικού χώρου, την οποία συνέδεσαν με την πολεμική δραστηριότητα του βασιλέως Πύρρου.¹⁵ Την ταύτιση της στήλης, την οποία χρονολόγησαν στο α'–β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ενισχύει η παρουσία των κλάδων δρυός που επιστέφουν το άνω μέρος της. Φυτικοί κλάδοι δρυός, αλλά και μυρτιάς, ελιάς και κισσού, αποτελούν σύνηθες μοτίβο που απαντά στις επιτύμβιες στήλες της Αμβρακίας κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ.¹⁶ Επίσης, οι μελετητές αναγνώρισαν στον 1ο στίχο το εθνικό [ΑΜΒΡΑΚΙ] ΩΤΑΙ, που αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο για τον χαρακτηρισμό της στήλης ως επιτύμβιας.

Τα ονόματα της επιγραφής έχουν συμπεριληφθεί, επίσης, από τους P.M. Fraser και E. Matthews στο *Lexicon of Greek Personal Names*,¹⁷ όπου προτείνεται μία διαφορετική ανάγνωση των ονομάτων στους στίχους 5–11.

Το ζήτημα της ανάγνωσης της επιγραφής AMA 2918 δεν έχει ακόμη επιλυθεί, καθώς, μετά από την πρόσφατη μελέτη μας για τα ανθρωπωνύμια της Αμβρακίας,¹⁸ προέκυψε διαφορετική ταύτιση ορισμένων από τα ονόματα της επιγραφής σε σχέση με τις παλαιότερες αναγνώσεις.

14 Ανδρέου και Ανδρέου 2007, 235–46.

15 Ανδρέου και Ανδρέου 2007, 244.

16 Για τη διακόσμηση με φυτικούς κλάδους των επιτύμβιων στηλών της Αμβρακίας, βλ. Κατσαδήμα 2003, 91–106.

17 Fraser και Matthews 1997.

18 Παπαδοπούλου (επιμ.), υπό έκδ.

Στον πίνακα που ακολουθεί, παρατίθεται το σωζόμενο κείμενο της επιγραφής σε μεταγραφή, όπως το αποτυπώνουν οι Η. και Ι. Ανδρέου στο άρθρο τους, όπως περιλαμβάνεται στο *LGPN* και όπως προκύπτει μετά τη δική μας ανάγνωση:

	Ανδρέου και Ανδρέου 2007	<i>Lexicon of Greek Personal Names</i>	Ανάγνωση από την πρόσφατη μελέτη των ανθρωπωνυμίων της Αμβρακίας
1	[-----];ώται		[-----]
2	[-----]ος		[-----]ύσιος
3	[-----]ύρου		[-----ΦΙ;]συμ[-]ου
4	[-----]άνδρου		__ _]ΣΤ[-]ΑΙΔΠ
5	[-----]ος Εὐωνύμου	Θεώνυμος (ΙΙΑ: 1)	[-----] Ἀριστωνύμου
6	[-----]αῖδας Κλεδώρου	Κλεδώρος (ΙΙΑ: 1)	[-----]αῖδας Κλεδώρου
7	Δαῖμαχος Λυκίνου	Λυκίνος (ΙΙΑ: 1)	[Ἀρι]σταρχος Λυκίνου
8	Εὐδικος Νικάρχου	(--δικος), Νίκαρχος (ΙΙΑ: 23)	Εὐδικος Νικάρχου
9	Πυθόδωρος Ἀκηράτου	Πυθόδωρος (ΙΙΑ: 13), Ἀκήρατος (ΙΙΑ: 2)	Πυθόδωρος Ἀκηράτου
10	Ἀντίβολος Ἀλεξάνορος	Ἀντιβουλος (ΙΙΑ: 1) Ἀλεξάνωρ (ΙΙΑ:3)	Ἀντίβολος Ἀλεξάνορος
11	Εὐαθλος Δαμίωνος	(-θλος) Δαμίων (ΙΙΑ: 5)	Εὐαθλος Δαμίωνος
12	Νικοκλῆς Τιμοκράτεος	Καλλικλῆς (ΙΙΑ: 18) Τιμοκράτης (ΙΙΑ: 39)	Καλλικλῆς Τιμοκράτεος
13	[---]οσθένης Λύκωνο[ς]	(-οσθένης) Λύκων (ΙΙΑ: 18)	[---]οσθένης Λύκωνο[ς]
14	[-----]τρατος Προξένου	(-στρατος), Πρόξενος (ΙΙΑ: 19)	[-----]τρατος Προξένου
15	[-----]ετος Δαμαι[νέτου]		[---κ]ριτος Δαμαι[νέτου]
16	[-----]ίδας Θέτ[-----]		[-----]ίδας Θέτ[-----]
17	[-----]ωρ Χυ[-----]		[-----ν] Φρυ[-----]

Στην ανάγνωσή τους, οι Η. και Ι. Ανδρέου ταύτισαν 17 πλήρη και 13 αποσπασματικά ονόματα. Διέκριναν 17 στίχους, με τον 1ο στίχο να θεωρείται χαραγμένος στην επιφάνεια που διαμορφώνεται κάτω από τους κλάδους δρυός, αμέσως πριν από το ενεπίγραφο πεδίο. Στον 1ο στίχο, σύμφωνα με την πρότασή τους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, διατηρούνται τα γράμματα ---]ωται, επομένως αποκαθιστούν την ελλιπή λέξη ως ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΑΙ, αποδίδοντας στην επιγραφή χαρακτήρα επιτάφιο. Ο λίθος, ωστόσο, στο σημείο αυτό παρουσιάζεται ιδιαίτερα φθαρμένος, ως εκ τούτου δεν είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τους χαρακτήρες αυτούς.

Στο 2ο στίχο, από την παρατήρηση του λίθου διαπιστώνεται ότι διατηρούνται περισσότεροι χαρακτήρες και συγκεκριμένα [-----]ύσιος, από τους δύο που αναγνωρίζονται στην εκδοχή των Ανδρέου, [-----]ος.

Στον 3ο στίχο, είναι επίσης ορατά περισσότερα γράμματα σε σχέση με αυτά που προτείνονται στην ανάγνωση των Ανδρέου, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκατασταθεί κάποιο όνομα με ασφάλεια.

Στον 5ο στίχο, διατηρείται ακέραιο το πατρώνυμο Ἀριστωνύμου, και όχι Εὐωνύμου (Η. και Ι. Ανδρέου 2007) ή Θεωνύμου (*LGPN*).

Στον 6ο στίχο, οι τρεις εκδοχές ανάγνωσης της επιγραφής συμφωνούν για το πατρώνυμο, Κλεδώρου. Σύμφωνα με τους Ανδρέου, από το προσωπικό όνομα διατηρούνται οι πέντε τελευταίοι χαρακτήρες [-----] αῖδας, ταύτιση με την οποία συμφωνεί και η νεώτερη ανάγνωσή μας.

Στον 7ο στίχο, και οι τρεις εκδοχές συμφωνούν με την ανάγνωση του πατρωνύμου, Λυκίνου. Από το προσωπικό όνομα ωστόσο που προηγείται και σώζεται αποσπασματικά, με ασφάλεια διακρίνονται στο λίθο τα γράμματα]σταρχος. Υπολογίζοντας το κενό διάστημα από το πρώτο γράμμα που διακρίνεται, δηλαδή το -σ, έως και το όριο του λίθου αριστερά, υπολογίζεται ότι θα πρέπει στο διάστημα αυτό να χωρούν τρεις

χαρακτήρες. Επομένως, πιθανή είναι η αποκατάσταση του ονόματος [Ἀρί]σταρχος και όχι Δαΐμαχος.

Στον 8ο στίχο, είναι επίσης ορατό ακέραιο το προσωπικό όνομα Εϋδικος, όπως το αναγνωρίζουν και οι Η. και Ι. Ανδρέου, ενώ το *LGN* αναφέρει μόνο την κατάληξη -δικος. Το πατρώνυμο, Νικάρχου, είναι κοινώς αποδεκτό.

Στον 9ο στίχο, με ασφάλεια αναγνωρίζεται το όνομα και το πατρώνυμο Πυθόδωρος Ἀκηράτου.

Στο 10ο στίχο, σύμφωνα με το *LGN*, το προσωπικό όνομα που αναφέρεται είναι το Ἀντίβουλος· ωστόσο είναι βέβαιο πως απουσιάζει από το λίθο το γράμμα -υ, επομένως το όνομα που έχει χαραχθεί είναι Ἀντίβολος.

Στον 11ο στίχο, είναι ασφαλής η ανάγνωση του προσωπικού ονόματος Εϋαθλος που προτείνουν οι Η. και Ι. Ανδρέου και επιβεβαιώνεται από τη νεώτερη μελέτη της επιγραφής.

Στο 12ο στίχο, η νεώτερη έρευνα ταυτίζει το προσωπικό όνομα Καλλικλῆς, όπως αναγνωρίζεται στο λίθο. Το ίδιο όνομα προτείνει το *LGN*. Αντίθετα, στην ανάγνωση των Ανδρέου προτείνεται το όνομα Νικοκλῆς.

Στο 13ο και στο 14ο στίχο, υπάρχει ομοφωνία για την ταύτιση των ονομάτων [---]οσθένης Λύκωνο[ς] και [-----]τρατος Προξένου αντίστοιχα.

Στο 15ο στίχο, είναι βέβαιο η διατήρηση του πατρωνύμου Δαμα[νέτου]· ωστόσο, ως προς το προσωπικό όνομα, οι Ανδρέου μεταγράφουν την κατάληξη]ετος, ενώ σύμφωνα με τη νεώτερη πρόταση, η κατάληξη που διατηρείται είναι κ]ριτος. Στο *LGN* δεν περιλαμβάνονται τα ονόματα του στίχου αυτού.

Στο 16ο στίχο, είναι ασφαλής η ταύτιση της κατάληξης του ονόματος [-----]ίδας και η αρχή του πατρωνύμου Θέτ[-----].

Στο 17ο στίχο, οι Ανδρέου αναγνωρίζουν τα τελευταία γράμματα του πρώτου ονόματος [-----]ωρ και τα αρχικά του πατρωνύμου Χυ[-----]. Αντίθετα, σύμφωνα με τη νεώτερη ανάγνωση, είναι βέβαιο ότι από το πρώτο όνομα διατηρείται το καταληκτικό -ν και τα αρχικά του πατρωνύμου Φρυ[-----].

Η πιο σημαντική ωστόσο διαφορά εντοπίζεται στην ανάγνωση του 4ου στίχου, ο οποίος είναι αρκετά φθαρμένος. Σε αυτόν είναι δυνατό να διαβασθεί: _ _ _ ΣΤ_ΑΙ ΔΙΙ, ενώ οι Η. και Ι. Ανδρέου προτείνουν [-----]άνδρου, δηλαδή αποδίδουν τα σωζόμενα γράμματα στο πατρώνυμο.

Εάν η ανάγνωση των σωζόμενων γραμμάτων που προτείνουμε είναι σωστή, τότε τα δύο θεωνύμια μπορούν να αποκατασταθούν σε δοτική πτώση ως ΕΣΤΙΑΙ και ΔΙΙ. Σε αυτήν την περίπτωση, θα πρέπει να ανατραπεί η πρόταση περί επιτάφιου χαρακτήρα της στήλης και να αποδοθεί στην επιγραφή αναθηματικός χαρακτήρας.

Η αποκατάσταση των συγκεκριμένων θεωνυμίων προκύπτει με βάση τους σωζόμενους χαρακτήρες που διατηρούνται επαρκώς στο λίθο, καθώς και στη θέση που έχουν στη διάταξη του κειμένου, δηλαδή στον 4ο στίχο μεταξύ των ονομάτων των αναθετών, όπως συμβαίνει και σε άλλες αναθηματικές επιγραφές της Αμβρακίας, χαρακτηριστικό που σχολιάστηκε παραπάνω με αφορμή την αναθηματική επιγραφή ΑΜΑ 37.

Επιπλέον, η αναγνώριση των θεωνυμίων στην επιγραφή ενισχύεται και από το δεδομένο ότι η λατρεία της Εστίας και του Δία στην Αμβρακία είναι γνωστή μέσα από τη συχνή μνεία και των δύο θεοτήτων μαζί σε μία σειρά από αναθηματικές επιγραφές¹⁹ που έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά στην Άρτα και χρονολογούνται στους

19 α) «Πρύτανις / καὶ συνπρυτάνιες / Ἑστίαι, Δί / Ἀφροδίται Νίκαρχος / Σάμου / Ἀριστόδαμος / Ξένωνος / Σώστρατος/...», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 47. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43-4· β) «Ἀγέλαος / Πυρρία / πρύτανις / καὶ συμπρυτάνι[ες] / Ἑστίαι / Δί Πρυτάνει[ι] / Ἀφροδίται / Ἀπόλλωνι / Ἀρτέμιτι / Ἀγαθίων / Νικία / Μενέλαος[ς] / Χαίρε[α]», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 37. SEG 42, 543· γ) «Σώτων Σώτωνος Π[ρύτανις καὶ συμπρυτάνιες] / Ἑστίαι, Δ[ί] / Εὐμήδης Πολυάν[δρου] / Φιλόμηλος Λυσι[...], Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 36. SEG 24, 421· δ) «Ἐπί... Α... / Φίλιππος [πρύτανις] καὶ συνπρυτάνι[ες] Ἑστίαι, Δί / Κάλλων Νικοσθένης, / Σιλανός Παύσωνος, / Θράσων Κλεομήδης, / Νίκαρχος Λεοντίσκου, / Λύκος μάντις», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 24. Για την επιγραφή, βλ. παραπάνω, υποσ. 4α· ε) «Πολέμαρχοι / ἐπὶ Φιλιστίνων / Ἑστίαι Δί / Ἀρτέμιτι / Ἀφροδίτ[αι] / Σαραπίων / Φιλιστίνων / Διομ[...], Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 6703.

Από το Πρυτανείο της Αμβρακίας προέρχονται οι εξής αναθηματικές επιγραφές: στ) «Στραταγοί / ἐπὶ Εὐάλλου / Ἰστίαι Δί / Ἀφροδίται / Πυθόδωρος / Αἰσωπίδα / Ἀνδρόμαχος / Νικάνδρου / Ἀμφίμαχος / Μνασέα / Λύκος / Λέοντος / Θεμιστίος / Σιμύλου / Σάτυρος / Σάττωνος / γραμματεὺς / Δαμαρχίδας / Ἐπινίκου / μάγειρος / Καλλιγένης / ἄοζος Ζώπυρος / οἰνοχόοι / Εὐπορος / Φαλακρίων», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 5079· ζ) «Στραταγοί / ἐπὶ Σατύρου / Ἰστίαι / Δί / Ἀφροδίται / Λααρχίδας / Εὐάλλεος / Λέων / Μνάσωνος / Μένανδρος / Σωσῆ / Σωκράτης / Καλλίππου / Λυκέας / Φιλανδρίδα / Ἀριστίων / Ἀρίστωνος / Δαμοκράτης /

ελληνιστικούς χρόνους. Από αυτές, οι δύο εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του κτιρίου που ταυτίζεται με το Πρυτανείο της πόλης, ενώ άλλες συνδέονται με κοινό ανάθημα του πρυτάνεως και των συνπρυτάνεων της πόλης, προς την Εστία, τον Δία και άλλες θεότητες. Στις επιγραφές, η Εστία και ο Δίας αναφέρονται πάντα παράλληλα και αποτελούν τους αποδέκτες της ανάθεσης μαζί με άλλες θεότητες, όπως ο Απόλλωνας, η Άρτεμη και η Αφροδίτη, που κατείχαν σημαντική θέση στη λατρεία της Αμβρακίας.

Η λατρεία της Εστίας, που θεωρείται πως έχει κορινθιακή προέλευση, καθώς και η λατρεία του Δία, ο οποίος μνημονεύεται με το προσωνύμιο Πρύτανις,²⁰ έχει υποστηριχθεί ότι στην Αμβρακία συνδέεται με τα Πρυτανεία και τον θεσμό των πρυτάνεων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.²¹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση της πρώτης επιγραφής η ταύτιση της με αναθηματική και ο αποκλεισμός της χρήσης της ως επιτύμβιας είναι ασφαλής. Με τον τρόπο αυτό, δύο επιπλέον Αμβρακιώτες προστίθενται στο γνωστό από άλλες επιγραφικές μαρτυρίες κατάλογο των αξιωματούχων της πόλης. Το ζήτημα της απόδοσης αναθηματικού χαρακτήρα στη δεύτερη επιγραφή, που παρουσιάσαμε παραπάνω, παραμένει ανοικτό στην έρευνα και ακόμα υπό συζήτηση, λόγω της μεγάλης φθοράς του λίθου και της κατάστασης διατήρησης του κειμένου. Αναμφίβολα, όμως και οι δύο παραπάνω επιγραφές εμπλουτίζουν την προσωπογραφία της αρχαίας πόλης.

γραμματεὺς / Καλλιγένης / μάγειρος / Ζώπυρος / ἄοζος / Κάρκος / οἰνοχόος», Άρτα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 3087. Baldassarra 2010, 344–47, T1–T2, εικ. 1, 2, με βιβλιογραφία. Η λατρεία του Δία στην Αμβρακία επιβεβαιώνεται επίσης μέσα από τις νομισματικές κοπές της πόλης: Τζουβάρα-Σούλη 2008, 148–52.

20 Ο Δίας στην Αμβρακία λατρεύτηκε και ως Σωτήρ, σύμφωνα με αναθηματικές επιγραφές ελληνιστικών χρόνων, γνωστές από τον Κυριακό εξ Αγκώνος: α) «[Σωτήρι] Δί, Ἀφροδίτᾱ / Ἀριστό[λ]ας Ἀγεμάχου, / Γοργίας Ἀνδρονίκο[υ], / Σέλευκος Φιλιστίων[ος], / Μαχάτας Σωκράτεος, / Σάτυρος Νικάρχου, / Ἀριστίων Ἀνδρονίκο[υ]». CIG II, 1799. β) «Σωτήρι Δί, Ἀφροδείτᾱ. / μάντις / Βίος Ἀγασιδάμου, / αὐλητᾱς / Ἀμίτιος Φιλιστίωνος, / κάρυξ / Ἀπολλώνιος Πολυστράτου, / εἶρός / ... Σοφοκλέος, / οἰνοχό(ο)ς / Ἀπολλώνιος...». CIG 1798. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 171· 2008, 153.

21 Για τη λατρεία της Εστίας και του Δία, τη σύνδεσή τους με τα Πρυτανεία και το θεσμό των Πρυτάνεων, καθώς και την προέλευση της λατρείας, που σχετίζεται με τον κορινθιακό αποικισμό στην περιοχή, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 85–6· 1992, 180–84· 2008, 148–56.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλη, Α. 2021. «Τα νεκροταφεία της Αμβρακίας κατά τους αρχαίους και τους κλασικούς χρόνους». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ανδρέου, Η. 1978. «Αρχαϊκός ναός». *ArchDelt* 33 (B1):179.
- Ανδρέου Η. και Ανδρέου, Ι. 2007. «Επιτάφια στήλη Αμβρακιωτών» (La stèle funéraire des Ambraciotes). Στο *Épire, Illyrie, Macédoine... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, επιμ. D. Berranger-Auserve, 235–46. ERGA, Recherches sur l'antiquité 10. Clermont-Ferrand.
- Ανδρέου, Ι. 1984. «Οδός Τζαβέλα και Φιλελλήνων». *ArchDelt* 39 (B):183–84.
- _____. 1996–1997. «Τα ομόλογα των Αμβρακιωτών και η τοπογραφία της νοτιοανατολικής Ηπείρου». *ArchDelt* 51–52 (A):141–72.
- Baldassarra, D. 2010. «Le liste cultuali della nord-Occidentale: Tipologie, Protagonisti e fenomenologia ritual». Στο *Atti del Convegno Internazionale, Venezia, 7–9 gennaio 2010*, επιμ. C. Antonetti, 341–71. Pisa: Edizioni ETS.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1977. «Ανασκαφές. Νομός Άρτας». *ArchDelt* 32 (B):145–49.
- Cabanes, P. 1976. *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272–167 av. J.C.)*. Annales littéraires de l'Univ. de Besançon, 186. Centre de recherches d'histoire ancienne, 19. Paris: Les Belles Lettres.
- _____. 1985. «Le reglement frontalier entre les cites d' Ambracie et de Charadros: complements». *BCH* 109:753–57.
- Cabanes, P. και Ανδρέου, Ι. 1985. «Le règlement frontalier entre les cités d' Ambracie et de Charadros». *BCH* 109:499–544.
- Catling, H.W. 1986–1987. «Archaeology in Greece, 1986–87». *AR* 33:3–61.
- Δραγούμης, Σ. 1910. «Ἀνάθημα Ἀρτέμιτι Πασικράτα ἐν Ἀμβρακίᾳ». *ArchEph*:397–98.
- Fraser, P.M. και Matthews, E. 1997. *Lexicon of Greek Personal Names (LGPN) IIIA: Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Oxford University Press and Clarendon Press.
- Καλώνης, Α. 2020. «Οι Κορινθιακές αποικίες περί τον Αμβρακικό κόλπο από την ίδρυσή τους έως και την εποχή του Φιλίππου Β'». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καρατζένη, Β. 1987. «Αγία Θεοδώρα». *ArchDelt* 42 (B1):315–17.
- _____. 1994. «Το ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κράνεια της Αμβρακίας». Στο *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον Σωτήρη Δάκαρη*, επιμ. Χ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου και Κ. Γραβάνη Κατσίκη, 289–304. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κατσαδήμα, Ι. 2003. «Οι επιτάφιος στήλες της Αμβρακίας», Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Leschhorn, W. 2013. «Die “Beamtennamen” auf den Münzen von Epirus». Στο *KERMA III. Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Νομισματικής Ιστορίας και Οικονομίας στην Ήπειρο κατά την Αρχαιότητα, 3–7 Οκτωβρίου 2007*, επιμ. Κ. Λιάμπη, Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου, Κ. Ζάχος, Α. Ντούζουγλη και Α. Ιακωβίδου, 159–70. Αθήνα: Λυδία Λίθος: Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας.
- Μερκούρη, Χ. 2014. «Μνημείο στην κοίτη του ποταμού Αράχθου». *ArchDelt* 69 (B1):1714–715.
- Παπαδημητρίου, Α. 2013. «Νομίσματα από κτήριο της αρχαίας Αμβρακίας. Στο *KERMA III. Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου, Νομισματική και οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, 3–7 Οκτωβρίου 2007*, επιμ. Κ. Λιάμπη, Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου, Κ. Ζάχος, Α. Ντούζουγλη και Α. Ιακωβίδου, 325–43. Αθήνα: Λυδία Λίθος: Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας.
- Παπαδοπούλου, Β.Ν. επιμ. 2015. *Αμβρακία. Η πόλη και τα μνημεία της*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2017. *Αμβρακία. Τα νεώτερα ανασκαφικά ευρήματα*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2020. *Res Gestae. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας κατά τα έτη 2014–2020*. Άρτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας.
- _____. επιμ. 2023. *Αρχαιολογικό Μουσείο Άρτας*. Αθήνα: ΟΔΑΠ.
- _____. επιμ. Υπό έκδ. *Ανθρωπωνύμια Αμβρακίας*.
- _____. Υπό έκδ. «Το γεφύρι της Άρτας, μικρές και μεγάλες ιστορίες». Στο *Γ' Πανεπιστημιακό Συνέδριο, Η Ήπειρος διαχρονικά: Α' Παιδεία-Φιλοσοφία, Β' Ιστορία-Αρχαιολογία-Τέχνη, Γ' Ευποιία*, Ιωάννινα 1–3 Μαρτίου 2019.
- Παπαδοπούλου, Β.Ν., Νούτσος, Α. και Παπαλέξης, Ι. Υπό έκδ. «Ταφικά μνημεία και ταφικοί περίβολοι εντός της κοίτης του ποταμού Αράχθου: Νέα δεδομένα για την τοπογραφία και τις ταφικές πρακτικές της αρχαίας Αμβρακίας». Ανακοίνωση στο *Γ' Συνέδριο, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου*, Ιωάννινα 19–22 Ιανουαρίου 2022.
- Ρωμαίος, Κ. 1916. «Η' Αρχαιολογική Περιφέρεια». *ArchDelt* 2 (Παράρτημα):44–55.
- Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1979. «Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον. Συμβολή εις την

- μελέτην της θρησκείας των αρχαίων Ηπειρωτών». Τσούτσινος, Θ. 1963. «Αρτινά Μελετήματα». Σκουφάς 25–26:62–7.
- _____. 1992. *Αμβρακία, Μελέτες για την Άρτα* 1. Άρτα: Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς».
- _____. 1964. «Αρτινά Μελετήματα». Σκουφάς 27–28:172–80.
- _____. 2008. *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.